

El Decadentisme a Catalunya: Interrelacions entre art i literatura

Irene Gras Valero

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Tesi doctoral

*EL DECADENTISME A CATALUNYA:
INTERRELACIONS ENTRE ART I
LITERATURA*

IRENE GRAS VALERO

UNIVERSITAT DE BARCELONA

2009

INTRODUCCIÓ

La tesi que presentem a continuació, *El decadentisme a Catalunya: interrelacions entre l'art i la literatura*, va sorgir fruit de l'interès pel pensament, per l'art i per la literatura de l'anomenada *fin-de-siècle*, expressió que comprèn molt més que la simple denominació d'un període cronològic concret. A Europa, els darrers anys del segle XIX i els del començament del segle XX¹ destaquen per una marcada consciència de crisi i de dissolució generalitzada envers la idea de progrés de la societat vuit-centista, que pot arribar a assolir tints apocalíptics i que, en determinades sensibilitats, va potenciar l'atracció pels vessants més obscurs, desconeguts i irracionals de l'existència.

La inclinació per les manifestacions culturals que van participar d'aquest esperit - en especial les aplegades a l'entorn del decadentisme - va anar creixent i desenvolupant-se al llarg del transcurs de la carrera², tot materialitzant-se en la publicació de diversos articles³ i de dos

¹ La realització de la tesi ha estat possible gràcies al gaudi d'una beca FI de la Generalitat de Catalunya (2002-2005) i s'ha dut a terme dins del GRACMON (Grup d'Investigació en Història de l'Art i del Disseny Contemporanis).

² Cal dir que la recerca sobre el tema que en ocupa va iniciar-se amb un treball d'investigació intítulat *El decadentisme a Catalunya: glossari temàtic*, dirigit per la Dra. T. M. Sala i dut a terme gràcies a la concessió d'una Beca Col·laboració del Ministeri d'Educació i de Cultura. En aquest estudi ja vàrem realitzar una primera incursió exhaustiva en l'àmbit de la fonts literàries de l'època.

³ Vegeu: "Fatalitat", *Matèria. Revista d'Art*, núm. 3, 2003, pp. 103-108; "Interiors decadents en la literatura i en la plàstica modernistes", dins CREIXELL, R.; SALA, T.-M. (eds.), *Espais Interiors. Casa i Art (del segle XVIII al XXI)*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2007, pp. 387-394; GRAS, I.; PÉREZ, M.; SALA, T.-M., "La multitud i la Setmana Tràgica", dins *Barcelona 1900*, Amsterdam, 2007, pp. 161-170; "El pessimisme d'influència schopenhauriana i oriental a la *fin-de-siècle*. Les consideracions de Sully, Caro i Bourget", *Ex Novo*, núm. 4, 12-2007, pp. 101-112; "Problemàtica a l'entorn del títol de tesi. Anàlisi i significació del terme *Decadentisme* a les fonts primàries de la Catalunya de la fi se segle", dins *XV Congrés Nacional d'Història de l'Art (CEHA). Models, intercanvis i recepció artística (de les rutes marítimes a la navegació en xarxa)*. Palma, octubre de 2004, Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, 2008, pp. 1553-1560; "Figures i escenaris de la decadència en Rusiñol", dins *Actes de Santiago Rusiñol, del Modernisme al Noucentisme, Barcelona, 12/14-4-2007* (en premsa); "La recepció de Émile Verhaeren en el arte y la literatura de la Cataluña de finales de siglo", dins *Actas del XII Coloquio de Arte Aragonés: El arte del siglo XX, Zaragoza, 12/14-12-2006* (en premsa).

treballs d'investigació presentats al DEA⁴. Així mateix volem ressaltar el caràcter interdisciplinari de la nostra recerca, fruit de l'afany de traspasar els límits de la història de l'art, amb la voluntat d'endinsar-nos en altres àmbits com són els de la literatura i el de la filosofia. D'aquí el subtítol de la tesi *EL decadentisme a Catalunya: interrelacions entre l'art i la literatura*. De fet, creiem que només a través d'una mirada global i multidisciplinària és possible analitzar el fenomen de la *fin-de-siècle* de manera aprofundida, que en el marc d'una història cultural europea conté les seves especificitats a Catalunya. Intercanvi que enllaça també amb una altra de les nocions claus a l'època, la idea d'art total vinculada a la figura de l'artista-poeta, i que justifica el gruix central de la investigació, la qual es configura així a partir del diàleg entre la imatge visual i la imatge narrada.

El procés que al llarg d'aquests anys hem anat realitzant va partir de l'existència del decadentisme a Europa, amb la pretensió de veure si es podia constatar la seva existència també a la Catalunya del tombant de segle, i aportar així arguments de resposta a aquest interrogant. Tot traçant un recorregut a través de l'anàlisi detallada de diverses qüestions, ens vàrem adonar que per començar es feia del tot necessari realitzar un estudi aprofundit del context europeu de l'època, a fi efecte de tenir present quin era el clima espiritual i ideològic que s'hi respirava. Per aquest motiu, el primer dels capítols en què s'estructura el treball se situa en aquest marc general i s'endinsa de ple en el fenomen de la *fin-de-siècle*. En primer lloc es tracta extensament una noció relacionada intrínsecament amb aquest darrer: l'anomenat "*mal-du-siècle*", simptomàtic d'un tipus de sensibilitat que se sent sorpresa per un profund malestar existencial i que percep com la decadència s'estén al voltant de tots els àmbits del seu univers. Les malalties anímiques que aplega aquest *mal-du-siècle* són diverses: *l'ennui*, el *spleen*, les neurosis, el pessimisme, la histèria, la malenconia, la tristesa, el sentiment de degeneració i de decadència...Per aquesta raó vàrem creure oportú dedicar un extens apartat al seu estudi. Tanmateix, el concepte "*fin-du-siècle*" no només fa referència a un determinat clima espiritual, sinó que també engloba tot un seguit de corrents artístics, entre els quals es troba el decadentisme. Tot i que no ha estat el nostre objectiu realitzar una anàlisi detallada del decadentisme a Europa, atesa l'extensa bibliografia existent sobre el tema, aquest capítol ens ha servit per tractar tot un seguit de qüestions de caire teòric que podien ésser clau per després endinsar-nos en el cas català.

⁴ Vegeu: *La ciutat decadent i Fonts crítiques del decadentisme a la Catalunya finisecular*, Universitat de Barcelona, DEA, 2002.

El més destacat dels assumptes plantejats fa referència sens dubte als problemes terminològics relacionats amb la definició del mot "decadentisme". I és que, si bé és cert, com acabem de dir, que han estat publicats una multitud d'estudis sobre el tema, trobem la utilització de mots similars, però ensems diferents, a l'hora d'englobar l'art i la literatura decadents, com ara "*décadence*", "moviment decadent", "decadentisme", "*décadisme*" o fins i tot "simbolisme". Cal dir que en tant que moviment és apropiat parlar del decadentisme bàsicament a propòsit de França. De fet, és aquí on sorgeix, per després anar introduint-se a països com ara Itàlia, Anglaterra, Bèlgica, Alemanya, Txèquia...de manera més o menys tardana, tot adquirint un caràcter propi. Per tant, resultava quasi obligat estudiar amb deteniment l'esfera francòfona, i més si tenim en compte l'atracció que en aquells moments París exercia sobre Catalunya.

Una altra de les qüestions plantejades versa sobre les relacions que el decadentisme manté amb altres corrents o moviments anteriors o coetanis del segle, com per exemple el romanticisme, el naturalisme o el simbolisme. L'objectiu era veure els punts comuns i els punts de divergència existents entre ells, a fi de caracteritzar millor la pròpia naturalesa del decadentisme. A propòsit del romanticisme, per exemple, és clara la incidència que aquest va exercir sobre el corrent decadent, així com indubtables els seus llaços de connexió. Tanmateix, és important observar quins són els aspectes sobre els quals un i altre divergeixen, perquè aquests també existeixen i tenir-los en compte ens ajuda a comprendre millor la seva idiosincràsia. En el cas del naturalisme, ens trobem en una situació contrària. Atesa la insistència historiogràfica en assenyalar la clara oposició entre aquest darrer i el decadentisme, allò que cal posar de manifest són precisament els trets comuns. Tot i així, les majors dificultats s'han situat al voltant de la relació entre el decadentisme i el simbolisme. Com tindrem ocasió de comprovar, els lligams entre ambdós corrents són tan estrets i confusos, que resulta difícil diferenciar l'un de l'altre en determinats aspectes. De fet, la historiografia acostuma a fer referència a un o altre concepte de manera indistinta, la qual cosa potencia l'ambigüitat terminològica. En tot cas, queda clara la necessitat de tenir en compte tota la xarxa d'interrelacions.

El darrer dels problemes exposats tracta sobre un tema de gran complexitat. Habitualment es parla del decadentisme en termes d'esperit o de sensibilitat; és a dir, que no hi ha excessiva dificultat en descriure un tipus de sensibilitat decadent. Ni tampoc de veure com aquesta es plasma a través de l'elecció de determinats temes, la major part dels quals giren entorn

de la malaltia. El problema sorgeix quan cal aprofundir en termes de llenguatge o d'estètica. És aleshores quan ens trobem un buit historiogràfic enorme. De manera que ens hem vist obligats a plantejar-nos el següent dubte: és possible parlar d'un llenguatge o d'un estil característics del decadentisme? A aquesta qüestió mira de donar resposta el darrer dels apartats d'aquest primer capítol.

Després d'haver analitzat el fenomen del decadentisme a nivell europeu, cal tornar a reprendre la pregunta sobre la qual s'origina la investigació: es va manifestar també el decadentisme a Catalunya? I si és així, quins van ser els seus trets distintius? Amb aquest punt de partida establíem un doble objectiu: primer, constatar la introducció del corrent decadent a Catalunya, i, segon, un cop corroborat aquest fet, analitzar la seva naturalesa específica a través d'un recorregut de caràcter iconogràfic. Al voltant d'aquestes formulacions han estat configurats així, respectivament, el segon i el tercer capítols de la tesi.

Primer de tot resultava imprescindible realitzar un exhaustiu estat de la qüestió sobre el tema que ens ocupa. Al contrari que succeeix en el cas europeu, fins al moment no ha estat publicat cap estudi monogràfic dedicat a investigar el decadentisme dins l'àmbit de Catalunya. Recentment han aparegut alguns treballs que tracten sobre l'anàlisi d'aquest corrent, però o bé resulten massa generals, o bé es centren majoritàriament en Espanya⁵. Així, atesa la manca de bibliografia específica sobre el decadentisme, ha estat necessari elaborar una acurada recerca per la bibliografia crítica del modernisme en general, tant pel que fa a l'art com a la literatura. A partir d'aquesta, hem constatat que sí s'utilitza el terme i que, per tant, se'n fa referència, però sovint de manera puntual o de passada. Sobretot a propòsit de determinats autors o d'un seguit d'obres en concret, majoritàriament dins l'àmbit de la literatura. De fet, és en aquest camp on més apareix el mot "decadentisme" i tots els seus derivats. Contràriament, dins el camp de la plàstica els estudis fan esment del terme de manera escassa, i sovint acostumen a entrelligar-lo

⁵ Fem referència a CAPARRÓS, L., *Preraphaelismo, Simbolismo y Decadentismo en la pintura española de fin de siglo*, Granada: Universidad de Granada, 1999; a SÁEZ, B., *Las sombras del modernismo. Una aproximación al decadentismo en España*, València: Institucions Alfons el Magnànim, 2004; i els recentment publicats LÓPEZ FERNÁNDEZ, M. (ed.), *Palabras del pasado. Arte y estética de fin de siglo (1890-1914)*, Madrid: Instituto de Cultura - Fundación Mapfre, 2008, i *España 1900. Entre dos siglos*, Madrid: Instituto de Cultura - Fundación Mapfre, 2008.

confusament amb el de "simbolisme", tot englobant ambdós conceptes dins una mateixa tendència. Novament, com en el capítol sobre el decadentisme a Europa, calia així abordar la qüestió sobre els problemes de definició. Altres aspectes plantejats serien els següents: relació del decadentisme amb altres corrents, límits cronològics, caracterització de la sensibilitat decadent, repertori iconogràfic i determinats aspectes relacionats amb l'estètica.

Tanmateix, i més enllà dels criteris que ens ofereix la bibliografia sobre el tema, cal tenir presents els que descobrim a les fonts de l'època. Allò que veritablement ens permetrà constatar si es va introduir o no el decadentisme a Catalunya, i de quina manera, és veure si als escrits del període es fa esment del terme i quins són els autors que s'hi troben relacionats, tant autòctons com estrangers. Amb aquest propòsit hem elaborat una seqüència de caràcter històricoestètic, és a dir, una mena d'història del decadentisme a Catalunya. Així, tot resseguint un fil cronològic que s'inicia amb els primers símptomes que mostren una aproximació al decadentisme europeu - en termes de sensibilitat o a propòsit de l'interès per determinades obres -, detallem tot un seguit d'esdeveniments que ens permeten justificar l'existència d'aquest corrent a Catalunya. Quan parlem d'esdeveniments, no només ens referim a la celebració de tot tipus d'actes - festes, certàmens, exposicions, representacions teatrals...-, sinó també a la publicació o a l'execució de determinades obres, tant plàstiques, com crítiques o literàries.

Un cop finalitzat aquest recorregut i havent corroborat que, sens dubte, el decadentisme és un fenomen que també es va donar a Catalunya, calia acabar d'efectuar la seva anàlisi i la seva caracterització. Fins al moment hem vist com el definien, i amb quines obres o esdeveniments el relacionaven, tant les fonts de l'època com la historiografia. Resultava imprescindible, però, analitzar en profunditat tots aquests aspectes. D'això tracta el tercer capítol, que al seu torn constitueix el gruix central de la tesi.

A l'hora d'endinsar-nos de ple en la caracterització del decadentisme, hem considerat escaient fer-ho a través de l'exposició de tot un seguit de temes iconogràfics que poden qualificar-se de decadents. Les raons són diverses. Per començar, no hagués resultat adequat parlar de l'esmentat corrent a propòsit de determinats autors, ja que, com veurem, és més adient fer-ho a partir de les obres. Sens dubte, la trajectòria artística de cada autor és molt variada i evoluciona en el temps, per la qual cosa resultaria erroni tractar de generalitzar excessivament. El fet que un

artista o un literat pugui sentir-se atret, ja sigui en un moment puntual o durant un període de temps més o menys llarg, per un tipus de sensibilitat decadent, no vol dir que tota la seva obra, en conjunt, pugui qualificar-se com a decadentista. Per aquest motiu, tret d'alguna excepció, no parlem d'autors decadents, sinó més aviat d'obres decadents. Així mateix, cal tenir en compte el fet que és possible trobar diverses manifestacions decadentistes que han sorgit més per raons purament estètiques o de moda, que no per la participació del seu artífex en el *mal-du-siècle*. En definitiva, l'esmentat capítol s'articula a partir de l'anàlisi de determinades obres.

D'altra banda, les obres es classifiquen o distribueixen segons diferències temàtiques: la decadència, la malaltia, la ciutat decadent, la mort, la natura i la *femme fatale*. Tots ells s'entrelliguen estretament, de manera que una mateixa obra pot trobar-se englobada dins d'un o de diversos apartats que inclouen tant el camp de la plàstica - pintura, dibuix, gravat, litografia...-, com el de la literatura - narrativa curta, novel·la, poesia...-, o, de manera puntual, el de les imatges fotogràfiques. Tanmateix, atesa la necessitat d'acotar el camp de recerca, no hem inclòs l'àmbit escultòric, de manera que aquest és un dels camins que romanen encara oberts per investigar. Pel que fa a les fonts consultades convé precisar que han estat diverses – monografies, estudis historiogràfics, catàlegs d'exposició...-, però sobretot cal destacar el buidatge exhaustiu de publicacions periòdiques de l'època que hem dut a terme.

Així mateix, i sempre que ha estat possible, hem mirat de posar de relleu les interrelacions entre la imatge representada i la descrita. Per aquest motiu hem anat alternant fragments literaris amb imatges plàstiques. I no només referents a Catalunya, sinó també a altres centres europeus. El nostre propòsit era relacionar també aquests dos àmbits, l'autòcton i l'estranger, a fi de veure què es feia fora i què es presentava o que arribava aquí. De vegades per mostrar una font directa d'inspiració, però d'altres per copsar les diferències entre un o altre tipus de decadentisme, les quals, en determinats temes, resulten abismals. Evidentment, ja ho hem assenyalat amb anterioritat, un dels centres més destacats de referència ha estat París, pel fet d'haver assolit a l'època la capitalitat en el panorama artístic europeu, de manera que la major part de les obres estrangeres esmentades provenen d'aquest àmbit. A propòsit d'aquest aspecte, calia posar de relleu el nostre interès per determinar la recepció i la fortuna crítica de què van gaudir algunes personalitats destacades del panorama europeu. Resulta simptomàtic observar quins eren els autors que arribaven a Catalunya i quins no, tenint en compte el caràcter més aviat

tradicional de la societat catalana de l'època - si més no en comparació amb altres indrets de l'esfera europea. Tanmateix, la relació entre el decadentisme a Catalunya i el de la resta de l'Estat Espanyol és un tema que resta obert també per treballar en un futur.

Cal encara detallar una darrera observació sobre la manera com algunes imatges apareixen de forma més destacada que altres: són exemples que poden qualificar-se com a decadents amb certa claredat. Per contra, altres casos no han estat ressaltats a causa de l'ambivalència de la pròpia imatge. És a dir, que si bé en certs aspectes - iconogràfics i de sensibilitat- aquests darrers poden ser adscrits dins el decadentisme, a propòsit d'altres, de caràcter estètic, costa més de fer-ho. Habitualment perquè s'utilitzen recursos lingüístics propis d'altres corrents, com ara el naturalisme, l'impressionisme o un cert tipus d'expressionisme. De fet, tal i com analitzem al primer i al segon capítol, la qüestió del llenguatge és un dels majors problemes que trobem a l'hora de caracteritzar el corrent decadent. Sigui com sigui, fem constar aquesta ambivalència en cadascun dels exemples pertinents.

Altrament cal dir que els temes poden trobar-se acompanyats per dos tipus d'annexos: un de plàstic, on apareixen reproduïdes obres que han estat esmentades en el text, però que no poden ser considerades pròpiament com a decadents; i un altre constituït per fragments literaris que sí s'adscriuen del tot en el decadentisme, però que per raons d'espai no ha estat possible incloure en la redacció.

Pel que fa exclusivament al tema de les imatges, cal afegir que les dades que apareixen reproduïdes en el text són completades en l'annex final del volum.

A propòsit de les fonts escrites citades al llarg de la investigació, cal efectuar encara diverses puntualitzacions. A nivell general, val a dir que sempre que ha estat possible s'ha respectat la llengua de publicació original⁶. Altrament, i pel que fa a les fonts de l'època, s'ha intentat cercar la publicació de la primera edició o, en el seu defecte, la de les edicions més primerenques. Aquest fet sense dubte ha dificultat la nostra recerca, però hem considerat important ésser absolutament fidels al text original, ateses les variacions a que aquest

⁶ Únicament s'ha cercat i s'ha adjuntat la traducció de determinats títols, en el supòsit que no es tracti d'una de les llengües de coneixement habitual (anglès, francès o italià).

habitualment es veu sotmès al llarg d'edicions posteriors. Tanmateix resulta significatiu, a propòsit de les publicacions estrangeres que arriben a Catalunya, veure com aquestes han estat traduïdes, ja que aquest fet incideix en la seva recepció. En aquests casos hem preferit treballar amb les esmentades traduccions més que no pas amb les edicions originals.

Finalment, a mode de conclusió, hem recopilat algunes respostes a les qüestions enunciades de forma introductòria, amb una síntesi del contingut general de la tesi.

La investigació s'ha dut a terme tant a Catalunya com als centres de documentació de diverses ciutats europees. A Barcelona s'ha treballat amb el fons de Biblioteca de Catalunya – sobretot pel que fa a les fonts literàries de l'època -, però també a l'Arxiu Històric de la Ciutat, a la Biblioteca Pública Arús, a l'Ateneu Barcelonès, a l'Arxiu Nacional de Catalunya i a les biblioteques dels següents centres: el Museu Nacional d'Art de Catalunya, l'Ateneu Barcelonès, la Universitat de Barcelona, la Universitat Autònoma i la Universitat de Pompeu Fabra. Pel que fa a diverses ciutats europees, com ara París, Viena, Brno i Budapest, han estat consultades la Bibliothèque nationale de France, l'Österreichische Nationalbibliothek, les diferents biblioteques de l'Institut für Kunstgeschichte der Universität Wien, la biblioteca de Masarykova univerzita v Brno, la Moravská Zemská knihovna, i la biblioteca del Szépművészeti Múzeum Könyvtára. Això ens ha permès confeccionar un extens fons d'imatges plàstiques i ha possibilitat l'accés, tant a bibliografia especialitzada sobre el decadentisme europeu, com a diverses de les publicacions periòdiques més destacades de l'època.

No voldria donar per finalitzada aquesta breu introducció sense manifestar el meu agraïment a un bon nombre de persones que m'han ajudat a dur a terme aquest projecte. En primer lloc, m'agradaria expressar la meua profunda gratitud a la Dra. Teresa M. Sala, directora d'aquesta investigació, que m'ha guiat amb dedicació, destresa i paciència durant tots aquests anys de treball. Sens dubte, el seu suport constant ha estat fonamental per al desenvolupament de la tesi que presentem. Així mateix, la seva voluntat d'interrelacionar els diferents àmbits disciplinaris, manifestada tant a la seva tasca docent com al camp de la investigació, ha constituït un model d'inspiració per al nostre propi sistema de recerca. Alhora, voldria fer extensiu el meu reconeixement als membres del Departament i del Grup de Recerca GRACMON, en especial a la Dra. Mireia Freixa, pel seu ajut i consell. També voldria donar les gràcies als becaris del Grup de

Recerca amb qui he compartit aquest llarg trajecte, per la seva companyia i recolzament incondicionals. Igualment voldria posar de relleu el meu agraïment a un bon nombre d'investigadors que d'una manera o altra m'han ofert el seu suport, com són: Francesc Fontbona, Eliseu Trenc, Laura Mercader, Eduard Vallès, Ignasi-Xavier Adiego, Francesc Quílez, Artur Rosenauer, Frédéric Descouturelle i Georges Barbier-Ludwig.

Per concloure, voldria expressar la més profunda gratitud a tots aquells amics que m'han estat animant incansablement durant tots aquests anys. En especial a Joan Pinar, qui m'ha recolzat en tots els aspectes durant aquest dur trajecte i que ha estat per a mi una guia i una font d'inspiració constants. Finalment, agraeixo als meus familiars la paciència i el suport que m'han ofert des de sempre. A tots ells dedico el fruit del meu treball, *El decadentisme a Catalunya: interrelacions entre art i literatura*, que presento a continuació.